Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
with International Impact Factor 8.357
Peer Reviewed Journal
https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2601S01V14P005
e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Humanities And Indian Knowledge System Feb'26
Issue–I(I), Volume–XIV

भारतीय ज्ञानप्रणाली (IKS) आणि आधुनिक समाजकार्य: समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पद्धतशास्त्रीय विश्लेषण

डॉ. अजय के. मेश्राम
सहयोगी प्राध्यापक आणि विभाग प्रमुख (समाजशास्त्र)
जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड
Email: ajaymeshram762gmail.com

सारांश

भारतीय ज्ञानप्रणाली (IKS) ही भारताच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि नैतिक जीवनाची एक समृद्ध आणि समग्र ज्ञानपरंपरा आहे. सद्यस्थितीत, आधुनिक समाजकार्याचे शिक्षण आणि सराव प्रामुख्याने पाश्चिमात्य समाजशास्त्रीय सिद्धांतांवर आधारित असल्याचे दिसून येते. मात्र, भारतीय समाजाची जटिल रचना, सांस्कृतिक विविधता आणि समुदायाधिष्ठित जीवनशैली लक्षात घेता, केवळ पाश्चिमात्य प्रारूपांचा वापर भारतीय संदर्भात अनेकदा मर्यादित ठरतो. त्यामुळे, समाजकार्याच्या क्षेत्रात 'देशी ज्ञानाधिष्ठित पद्धतशास्त्राचा' (Indigenous Methodology) समावेश करणे आता अनिवार्य झाले आहे.

या संशोधन लेखाचा मुख्य उद्देश भारतीय ज्ञानप्रणालीतील पद्धतशास्त्रीय पाया समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विश्लेषित करणे आणि त्याची शिक्षण, संशोधन व व्यवहारातील उपयुक्तता स्पष्ट करणे हा आहे. द्वितीयक स्रोतांच्या आधारे, भारतीय ज्ञानप्रणालीतील **'धर्म' (नैतिक कर्तव्य), 'सेवा' (निःस्वार्थ वृत्ती), 'ऋण' (सामाजिक जबाबदारी), 'समुदाय' आणि 'सहअस्तित्व'** या संकल्पना समाजकार्याच्या पद्धतशास्त्राला कशा प्रकारे नवी दिशा देऊ शकतात, याचे विवेचन या लेखात करण्यात आले आहे.

लेखातून असे प्रतिपादन करण्यात आले आहे की, पाश्चिमात्य 'व्यक्ती-केंद्री' दृष्टिकोन आणि भारतीय 'समष्टी-केंद्री' मूल्ये यांचा समन्वय साधल्यास समाजकार्य अधिक प्रभावी ठरेल. जेव्हा समाजकार्याचा सराव भारतीय मातीतील मूल्यांशी जोडला जातो, तेव्हा तो अधिक 'सांस्कृतिकदृष्ट्या सुसंगत' (Culturally Relevant), नैतिकदृष्ट्या बळकट आणि सामाजिकदृष्ट्या परिणामकारक ठरतो. हा समन्वय भारतीय समाजमनाला समजून घेऊन शाश्वत सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी पायाभूत ठरणार आहे, असा निष्कर्ष या लेखात मांडला आहे.

प्रमुख शब्द: भारतीय ज्ञानप्रणाली (IKS), समाजकार्य पद्धतशास्त्र, देशी ज्ञान, धर्म आणि कर्तव्य, समुदाय विकास, समाजशास्त्रीय विश्लेषण.

प्रस्तावना (Introduction)

विषयाची पार्श्वभूमी

समाजकार्य हा एक असा व्यवसाय आहे जो मानवी हक्क, सामाजिक न्याय आणि सामूहिक जबाबदारी या तत्त्वांवर आधारलेला आहे. भारतात समाजकार्याचे औपचारिक शिक्षण विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात सुरू झाले. १९३६ मध्ये स्थापन झालेल्या सर दोराबजी टाटा ग्रॅज्युएट स्कूल ऑफ सोशल वर्क (सध्याचे TISS) या संस्थेपासून भारतातील व्यावसायिक समाजकार्याचा प्रवास सुरू झाला. मात्र, सुरुवातीपासूनच या शिक्षणाचे स्वरूप आणि त्यातील सैद्धांतिक चौकट ही प्रामुख्याने अमेरिकन आणि ब्रिटिश समाजशास्त्रीय प्रारूपांवर आधारित राहिली आहे. या पाश्चिमात्य सिद्धांतांनी व्यक्तीवाद (Individualism), वैज्ञानिक तर्कसंगती आणि हक्क-आधारित दृष्टीकोन यांवर भर दिला, जो औद्योगिक क्रांतीनंतरच्या युरोपीय समाजासाठी सुसंगत होता.

भारतीय ज्ञानप्रणालीची (IKS) प्रासंगिकता

भारतीय समाज हा जगातील सर्वात जुन्या आणि जिवंत संस्कृतींपैकी एक आहे. येथील सामाजिक संरचना, कुटुंब व्यवस्था आणि मूल्यव्यवस्था ही पाश्चिमात्य देशांपेक्षा पूर्णतः भिन्न आहे. भारतीय ज्ञानप्रणाली (Indian Knowledge System) ही केवळ प्राचीन ग्रंथांपुरती मर्यादित नसून ती पिढ्यानपिढ्या चालत आलेली एक समग्र जीवनपद्धती आहे. यात मानवी जीवनाचा विचार 'समष्टी' (Cosmic) दृष्टिकोनातून केला जातो. भारतीय समाजात व्यक्ती ही केवळ एक स्वायत्त एकक नसून ती कुटुंब, जात, समुदाय आणि निसर्ग यांचा अविभाज्य भाग मानली जाते. त्यामुळे, पाश्चिमात्य 'व्यक्ती-केंद्री' समाजकार्य भारतीय संदर्भात अनेकदा अपूर्ण ठरते.

संशोधनाची समस्या

आधुनिक समाजकार्याचे पद्धतशास्त्र आणि भारतीय समाजाचे सांस्कृतिक वास्तव यांच्यात एक प्रकारची 'सैद्धांतिक दरी' निर्माण झाली आहे. पाश्चिमात्य सिद्धांतांच्या प्रभावामुळे भारतीय समाजकार्याला 'देशी' (Indigenous) स्वरूप प्राप्त होऊ शकले नाही. भारतीय ज्ञानप्रणालीतील **'सेवा'**, **'धर्म'**, आणि **'कर्तव्य'** यांसारख्या संकल्पनांना धार्मिक समजून दुर्लक्षित केले गेले, तर प्रत्यक्षात त्या सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन ठरू शकतात. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP २०२०) भारतीय ज्ञानप्रणालीला मुख्य प्रवाहात आणण्यावर भर देत असताना, समाजकार्याच्या पद्धतशास्त्राचे पुनरावलोकन करणे अनिवार्य झाले आहे.

संशोधनाचे महत्त्व

हा लेख भारतीय ज्ञानप्रणालीतील शाश्वत मूल्ये आणि आधुनिक समाजशास्त्रीय गरजा यांचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न करतो. जेव्हा एखादा सामाजिक कार्यकर्ता ग्रामीण किंवा आदिवासी समुदायात काम करतो, तेव्हा तिथल्या पारंपरिक

संस्था, मूल्ये आणि श्रद्धांना समजून घेणे अधिक प्रभावी ठरते. हा संशोधन लेख समाजकार्याच्या शिक्षण आणि व्यवहाराला अधिक 'सांस्कृतिकदृष्ट्या सुसंगत' (Culturally Relevant) बनवण्यासाठी एक सैद्धांतिक चौकट प्रदान करतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Research Objectives)

सदर शोधनिबंधाची उद्दिष्टे भारतीय ज्ञानप्रणाली आणि समाजकार्य यांच्यातील संबंधांचे चिकित्सक विश्लेषण करण्यावर केंद्रित आहेत:

१. भारतीय ज्ञानप्रणालीतील (IKS) प्रमुख सामाजिक संकल्पनांचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून शोध घेणे.
२. आधुनिक समाजकार्य पद्धतशास्त्र आणि भारतीय ज्ञानपरंपरा यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
३. भारतीय ज्ञानप्रणालीतील 'धर्म', 'सेवा' आणि 'कर्तव्य' या संकल्पनांची समाजकार्यातील उपयुक्तता स्पष्ट करणे.
४. समाजकार्य शिक्षण आणि संशोधनात देशी पद्धतशास्त्राचा (Indigenous Methodology) अंतर्भाव करण्यासाठी एक सैद्धांतिक चौकट सुचवणे.

संशोधन पद्धती

कोणत्याही शोधनिबंधाची विश्वासार्हता ही त्यामध्ये वापरलेल्या संशोधन पद्धतीवर अवलंबून असते. या लेखासाठी खालील पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे:

संशोधनाचे स्वरूप

हे संशोधन प्रामुख्याने **'गुणात्मक' (Qualitative)** आणि **'वर्णनात्मक' (Descriptive)** स्वरूपाचे आहे. यामध्ये भारतीय ज्ञानप्रणालीतील संकल्पनांचे सामाजिक संदर्भात विश्लेषण करण्यावर भर दिला आहे.

माहिती संकलनाचे स्रोत

सदर अभ्यास हा **'द्वितीयक स्रोतांवर' (Secondary Data)** आधारित आहे. माहिती संकलनासाठी खालील साधनांचा वापर करण्यात आला आहे:

- **प्राचीन व अर्वाचीन ग्रंथ:** उपनिषदे, कौटिलीय अर्थशास्त्र आणि भगवद्गीतेतील सामाजिक विचारांचा संदर्भ.
- **समाजशास्त्रीय साहित्य:** भारतीय समाजशास्त्रज्ञांनी (उदा. जी. एस. घुर्ये, एम. एन. श्रीनिवास) मांडलेले सिद्धांत.
- **शैक्षणिक अहवाल:** राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP २०२०) आणि युजीसी (UGC) कडील आय.के.एस. (IKS) संदर्भातील मार्गदर्शक तत्त्वे.
- **शोधपत्रिका (Journals):** समाजकार्य आणि समाजशास्त्राशी संबंधित नामांकित जर्नल्समधील लेख.

विश्लेषण पद्धती

संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी **'संकल्पनात्मक विश्लेषण' (Conceptual Analysis)** पद्धतीचा वापर केला आहे. पाश्चिमात्य समाजकार्य प्रारूपांच्या तुलनेत भारतीय मूल्ये किती प्रभावी आहेत, हे तपासण्यासाठी 'तुलनात्मक पद्धती' (Comparative Method) वापरण्यात आली आहे.

संशोधनाची व्याप्ती आणि मर्यादा

हे संशोधन प्रामुख्याने भारतीय ज्ञानप्रणालीतील तात्विक आणि पद्धतशास्त्रीय पैलूंवर लक्ष केंद्रित करते. हे प्रायोगिक (Empirical) संशोधन नसून एक सैद्धांतिक मांडणी आहे, जी भविष्यातील क्षेत्रीय संशोधनासाठी (Field Research) पाया ठरू शकते.

भारतीय ज्ञानप्रणालीचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण

भारतीय ज्ञानप्रणाली (IKS) ही केवळ प्राचीन ग्रंथांची जंत्री नसून ती मानवी वर्तणूक, सामाजिक संस्था आणि सामूहिक अस्तित्वाचे एक प्रगत शास्त्र आहे. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून जेव्हा आपण या प्रणालीचा विचार करतो, तेव्हा आपल्याला पाश्चिमात्य समाजशास्त्रापेक्षा भिन्न, परंतु अत्यंत तर्कसंगत अशी 'सामाजिक धारणा' पाहायला मिळते. भारतीय ज्ञानप्रणालीतील समाजशास्त्रीय पाया हा प्रामुख्याने मानवाचे निसर्ग, समाज आणि स्वतःशी असलेले नाते स्पष्ट करतो.

धर्म: एक सामाजिक नियामक शक्ती

समाजशास्त्रीय भाषेत सांगायचे तर, 'धर्म' हा भारतीय समाजव्यवस्थेचा 'नैतिक पाया' (Moral Infrastructure) आहे. पाश्चिमात्य समाजशास्त्रज्ञ ईमाईल डर्खीम यांनी धर्माला 'सामाजिक एकता' निर्माण करणारा घटक मानले आहे. भारतीय ज्ञानप्रणालीत धर्माचा अर्थ 'Religion' नसून तो 'धारणा' या अर्थाने वापरला जातो. *"धारणात् धर्ममित्याहुः"* यानुसार, जे तत्व समाजाला विस्कळीत होण्यापासून वाचवते आणि सुव्यवस्थित ठेवते, तो धर्म होय. समाजकार्याच्या पद्धतशास्त्रात, ही संकल्पना 'व्यक्तीवादा'ला छेद देऊन 'सामाजिक जबाबदारी'ला महत्त्व देते. जेव्हा एखादी व्यक्ती आपले 'स्वधर्म' (वैयक्तिक कर्तव्य) आणि 'साधारण धर्म' (मानवी मूल्ये) पाळते, तेव्हा समाजात संघर्ष कमी होतो आणि सामाजिक न्यायाची प्रस्थापना सोपी होते.

ऋण संकल्पना: सामाजिक ऋण आणि कृतज्ञता

भारतीय समाजशास्त्रीय विचारातील 'ऋण' ही संकल्पना अत्यंत अद्वितीय आहे. पाश्चिमात्य समाजात 'करार' (Contract) महत्त्वाचा असतो, तर भारतीय समाजात 'ऋण' (Obligation) महत्त्वाचे असते. व्यक्तीवर देव, ऋषी, पितृ, मनुष्य आणि भूत (निसर्ग) अशी पाच ऋणे मानली गेली आहेत.

- **मनुष्य ऋण आणि समाजकार्य:** व्यक्ती समाजाचा भाग आहे आणि तिच्या प्रगतीत समाजाचा वाटा आहे, म्हणून तिने समाजाचे देणे लागते ही भावना 'मनुष्य ऋण' व्यक्त करते. समाजकार्याच्या भाषेत सांगायचे तर, ही

'सामाजिक कृतज्ञता' (Social Gratitude) आहे. हे तत्व लाभार्थी आणि कार्यकर्ता यांच्यात 'दाता-याचक' संबंधाऐवजी 'सहप्रवासी' आणि 'परस्पर आदर' असा संबंध निर्माण करते.

पुरुषार्थ: मानवी गरजांचे समाजशास्त्रीय प्रारूप

समाजकार्य व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाचा विचार करते. भारतीय ज्ञानप्रणालीतील 'धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष' हे चार पुरुषार्थ मानवी गरजांचे वर्गीकरण करतात.

- **अर्थ आणि काम (Materialistic Needs):** या संकल्पना आधुनिक समाजकार्यातील आर्थिक सक्षमीकरण आणि मानसिक समाधानाशी संबंधित आहेत.
- **धर्म (Ethical Framework):** अर्थ आणि काम मिळवताना ते नैतिक मार्गानेच असावे, हे धर्माची चौकट सुनिश्चित करते.
- **मोक्ष (Self-Actualization):** ही संकल्पना अब्राहम मास्लो यांच्या 'Self-Actualization' सिद्धांताशी मिळतीजुळती आहे, जिथे व्यक्ती आपल्या सर्वोच्च क्षमतेपर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न करते. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून, पुरुषार्थ हे वैयक्तिक हित आणि सामाजिक हित यांचा समन्वय साधणारे एक 'संतुलन प्रारूप' (Balance Model) आहे.

कुटुंब आणि समुदाय: सामाजिक एककांचे महत्त्व (Collectivism)

पाश्चिमात्य समाजशास्त्र व्यक्तीला केंद्रस्थानी मानते, तर IKS समुदायाला केंद्रस्थानी मानते. भारतीय परंपरेत 'कुटुंब' ही केवळ रक्ताच्या नात्यांची संस्था नसून ती पहिली 'समाजकार्य संस्था' आहे. संयुक्त कुटुंब पद्धतीमध्ये वृद्धांची काळजी, मुलांचे संगोपन आणि आर्थिक सुरक्षा आपोआप मिळते.

- **समाजशास्त्रीय विश्लेषण:** ही व्यवस्था 'Social Security' चे एक नैसर्गिक मॉडेल आहे. आधुनिक समाजकार्यात जेव्हा आपण 'Community Organization' करतो, तेव्हा भारतीय समुदायांमधील ही उपजत 'सहकार्याची वृत्ती' (Altruism) एक मोठी शक्ती ठरू शकते. 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना केवळ एका भौगोलिक क्षेत्रापुरती मर्यादित नसून ती संपूर्ण विश्वाला एक 'जिवंत समुदाय' मानते.

सेवा आणि त्याग: व्यावसायिकतेचा भारतीय आत्मा

आधुनिक समाजकार्यात 'Professionalism' वर भर दिला जातो, ज्यामुळे अनेकदा प्रक्रियेत 'कोरडेपणा' येतो. भारतीय ज्ञानप्रणालीत 'सेवा' ही केवळ नोकरी नसून ती एक 'साधना' मानली गेली आहे. "परोपकाराय सतां विभूतयः" (सज्जनांचे जीवन परोपकारासाठी असते) हे सूत्र समाजसेवकाला केवळ तांत्रिक तज्ज्ञ न बनवता एक संवेदनशील मार्गदर्शक बनवते.

भारतीय ज्ञानप्रणालीचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण हे स्पष्ट करते की, येथील समाजव्यवस्था ही सहकार्य, कर्तव्य आणि नैतिकतेवर आधारित आहे. समाजकार्याच्या पद्धतशास्त्रात (Methodology) जर आपण 'हक्क' या शब्दासोबतच 'कर्तव्य' आणि 'ऋण' या संकल्पनांचा अंतर्भाव केला, तर समाजातील दुर्बल घटकांचे सक्षमीकरण अधिक शाश्वत आणि मुळांपासून होईल. IKS मुळे आधुनिक समाजकार्याला एक 'सांस्कृतिक ओळख' आणि 'नैतिक अधिष्ठान' प्राप्त होते.

आधुनिक समाजकार्य पद्धती आणि IKS: एक समन्वय

आधुनिक समाजकार्य हे प्रामुख्याने तीन प्रत्यक्ष कार्यपद्धती (Direct Methods) आणि तीन सहाय्यक कार्यपद्धतींवर (Auxiliary Methods) अवलंबून आहे. या पद्धतींचा उगम पाश्चिमात्य औद्योगिक क्रांतीनंतरच्या गरजांमधून झाला असला, तरी भारतीय संदर्भात त्यांचे यश हे 'भारतीय ज्ञानप्रणाली' (IKS) शी केलेल्या समन्वयावर अवलंबून आहे. हा समन्वय खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल:

वैयक्तिक समाजकार्य आणि 'आत्मबोध'

आधुनिक वैयक्तिक समाजकार्यात (Case Work) व्यक्तीच्या समस्यांचे निराकरण करताना तिच्या मानसिक आणि सामाजिक बाजूंचा विचार केला जातो. पाश्चिमात्य दृष्टिकोन 'व्यक्तीवादावर' भर देतो, जिथे व्यक्तीचे स्वातंत्र्य सर्वोच्च असते. मात्र, भारतीय ज्ञानप्रणालीत व्यक्तीला 'समष्टी' (ब्रह्मांड) चा एक अंश मानले जाते.

- **समन्वय:** जेव्हा एखादा कार्यकर्ता एखाद्या व्यक्तीचे समुपदेशन करतो, तेव्हा केवळ 'प्रॉब्लेम सॉल्व्हिंग' न करता, भारतीय परंपरेतील 'कर्म सिद्धांत' आणि 'स्थितप्रज्ञता' या संकल्पनांचा वापर करून त्या व्यक्तीला मानसिक धैर्य देता येते. "तू तुझ्या परिस्थितीचा केवळ बळी नसून, तू तुझ्या कर्माने ती बदलू शकतोस," हा विचार व्यक्तीला अधिक सक्षम बनवतो. येथे 'क्लायंट' आणि 'वर्कर' हे नाते 'गुरु-शिष्य' परंपरेतील आदरयुक्त संवादासारखे असावे, ज्यामुळे विश्वासाचे वातावरण निर्माण होते.

गट समाजकार्य आणि 'सामूहिकता'

पाश्चिमात्य गट समाजकार्यात लोकशाही मूल्ये, सहभाग आणि नेतृत्व विकास यावर भर दिला जातो. भारतीय ज्ञानप्रणालीत गटाला 'कुटुंब' किंवा 'मंडळ' मानण्याची परंपरा आहे.

- **समन्वय:** भारतामध्ये 'भजन मंडळे', 'कीर्तन' आणि 'सत्संग' ही गट समाजकार्याची नैसर्गिक रूपे आहेत. आधुनिक समाजकार्यात जेव्हा आपण स्वयंसहायता गट (SHG) किंवा व्यसनमुक्ती गट तयार करतो, तेव्हा या पारंपरिक सामूहिक पद्धतींचा वापर केल्यास लोक अधिक लवकर एकत्र येतात. 'सहनाववतु सहनौ भुनक्तु' (आपण सोबत संरक्षण पावूया आणि सोबत उपभोग घेऊया) ही उपनिषदांमधील प्रार्थना सामूहिक विकासाचा मूळ मंत्र आहे. ही भावना गटातील सदस्यांमध्ये स्पर्धेऐवजी 'सहकार्य' आणि 'परस्पर अवलंबित्व' निर्माण करते.

समुदाय संघटन आणि 'ग्रामस्वराज्य'

समुदाय संघटन ही पद्धत संसाधनांचे वाटप आणि सामाजिक बदल घडवून आणण्यावर लक्ष केंद्रित करते. पाश्चिमात्य प्रारूपात हे अनेकदा 'राजकीय अधिकारांच्या' संघर्षावर आधारित असते.

- **समन्वय:** भारतीय ज्ञानप्रणालीत समुदायाचा विचार 'अंत्योदय' (शेवटच्या माणसाचा उदय) आणि 'सर्वोदय' (सर्वांचा उदय) या संकल्पनांमधून होतो. महात्मा गांधींचे 'ग्रामस्वराज्य' हे समुदाय संघटनाचे सर्वात उत्कृष्ट भारतीय मॉडेल आहे. यामध्ये बाह्य मदतीपेक्षा 'स्वावलंबन' आणि 'श्रमदान' यावर भर दिला जातो. जेव्हा एखादा समाजसेवक गावात काम करतो, तेव्हा 'पंचायती राज' सारख्या कायदेशीर चौकटीसोबतच 'लोकसंस्कृती' आणि 'ग्रामदेवता' यांसारख्या भावनिक घटकांना जोडून घेतल्यास समुदायाचा सहभाग अधिक सक्रिय होतो.

समाजकार्य प्रशासन आणि 'धर्माधारित व्यवस्थापन'

प्रशासनामध्ये केवळ कागदोपत्री व्यवस्थापन न होता, त्यात 'नीतिशास्त्र' (Ethics) असणे आवश्यक आहे. कौटिल्याच्या 'अर्थशास्त्रा'त लोककल्याणकारी राज्याचे जे प्रशासन दिले आहे, ते आधुनिक सामाजिक संस्थांच्या (NGOs) व्यवस्थापनासाठी दिशादर्शक ठरू शकते. 'योगः कर्मसु कौशलम्' (कामात कौशल्य असणे म्हणजेच योग) हे सूत्र व्यावसायिक कार्यक्षमतेसाठी (Efficiency) वापरता येते.

सामाजिक कृती आणि 'अहिंसक प्रतिकार'

जेव्हा अन्यायकारक व्यवस्था बदलण्यासाठी सामूहिक शक्तीचा वापर केला जातो, त्याला सामाजिक कृती म्हणतात. पाश्चिमात्य 'Conflict Theory' संघर्षावर भर देते, तर भारतीय ज्ञानप्रणाली 'सत्याग्रह' आणि 'हृदय परिवर्तन' यावर भर देते. विनोबा भावेंची 'भूदान चळवळ' हे याचे जागतिक उदाहरण आहे, जिथे कायद्यापेक्षा नैतिक आवाहनातून जमिनीचे फेरवाटप झाले.

समाजकार्य संशोधन आणि 'बहुआयामी

आधुनिक संशोधन अनेकदा केवळ आकड्यांवर (Data) अवलंबून असते. भारतीय ज्ञानप्रणालीतील 'प्रमाण' (प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द) ही संकल्पना संशोधकाला केवळ दृश्य घटनाच नाही, तर त्यामागील अदृश्य सांस्कृतिक कारणे शोधायला प्रवृत्त करते. संशोधनात 'देशी ज्ञान' (Indigenous Knowledge) समाविष्ट केल्यास संशोधनाचे निष्कर्ष अधिक वास्तववादी निघतात.

आधुनिक समाजकार्य पद्धती या 'साधने' (Tools) आहेत, तर भारतीय ज्ञानप्रणाली हा त्या साधनांना वापरण्याचा 'संस्कार' (Values) आहे. आधुनिक विज्ञानाची तर्कसंगती आणि भारतीय परंपरेची संवेदनशीलता यांचा समन्वय साधल्यास समाजकार्य हे केवळ एक काम न राहता, ती एक 'सामाजिक साधना' बनते. यामुळे समाजसेवक केवळ समस्या सोडवणारा 'टेक्निशियन' न राहता, समाजाचा 'मार्गदर्शक' (Social Catalyst) ठरतो. हा समन्वयच २१ व्या शतकातील भारताच्या सामाजिक आव्हानांना तोंड देण्यासाठी सक्षम आहे.

समाजकार्य शिक्षण, संशोधन आणि व्यवहारातील उपयोजन

भारतीय ज्ञानप्रणालीचे (IKS) समाजकार्यात उपयोजन करणे म्हणजे केवळ जुन्या परंपरांचे पुनरुज्जीवन करणे नव्हे, तर आधुनिक समस्यांना देशी मुळांच्या आधारे सोडवण्याची एक पद्धत विकसित करणे होय.

शैक्षणिक स्तरावरील बदल

समाजकार्याचा अभ्यासक्रम सध्या पाश्चिमात्य सिद्धांतांनी व्यापलेला आहे. यामध्ये 'IKS' समाविष्ट करण्यासाठी खालील बदल आवश्यक आहेत:

- **भारतीय समाजसुधारकांचे प्रारूप:** अभ्यासक्रमात केवळ कार्ल मार्क्स किंवा वेबर न ठेवता, महात्मा बसवेश्वर, संत तुकाराम, गाडगे बाबा आणि तुकडोजी महाराज यांनी मांडलेली 'ग्रामगीता' आणि 'लोकशिक्षण' यांची मांडणी समाविष्ट करावी. हे विचार 'IKS' चे व्यावहारिक पैलू आहेत.
- **मूल्याधिष्ठित शिक्षण:** समाजकार्य विद्यार्थ्यांना 'Professional Ethics' शिकवताना 'यमनियम' आणि 'पंचमहाव्रते' यांसारखी भारतीय नैतिक मूल्ये शिकवणे, ज्यामुळे त्यांच्यात अधिक संयम आणि संवेदनशीलता निर्माण होईल.

संशोधनातील देशी पद्धतशास्त्र

संशोधन क्षेत्रात भारतीय ज्ञानप्रणालीचा वापर संशोधनाची विश्वासार्हता वाढवू शकतो:

- **सहभागी निरीक्षण (Participatory Observation):** भारतीय ग्रामीण संस्कृतीत 'संवाद' महत्त्वाचा आहे. केवळ प्रश्नावली (Questionnaire) न वापरता 'गप्पागोष्टी' (Narrative Inquiry) आणि 'लोककथा' यांच्या माध्यमातून माहिती संकलित करणे हे अधिक वास्तववादी ठरेल.
- **बहुआयामी विश्लेषण:** एखाद्या सामाजिक समस्येचे विश्लेषण करताना केवळ आर्थिक कारणे न शोधता, त्यामागील 'सांस्कृतिक' आणि 'मानसिक' (आध्यात्मिक) कारणांचा विचार करणे.

प्रत्यक्ष क्षेत्रकार्य आणि व्यवहार

क्षेत्रकार्यामध्ये (Fieldwork) IKS चा वापर सर्वात प्रभावी ठरतो:

- **पारंपरिक संस्थांचा वापर:** गावातील 'चावडी', 'भजन मंडळ' किंवा 'कीर्तन' यांसारख्या पारंपरिक व्यासपीठांचा वापर करून व्यसनमुक्ती किंवा आरोग्य जागृती करणे.
- **निसर्गपूरक पद्धती:** ग्रामीण विकासात आधुनिक तंत्रज्ञानासोबतच भारतीय पारंपरिक जलसंधारण (उदा. जुने बंधारे) आणि सेंद्रिय शेतीचा प्रसार करणे.

निष्कर्ष

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या विश्लेषणातून हे स्पष्ट होते की, भारतीय ज्ञानप्रणाली आणि आधुनिक समाजकार्य हे परस्परविरोधी नसून ते एकमेकांना पूरक आहेत. पाश्चिमात्य सिद्धांतांनी समाजकार्याला एक 'वैज्ञानिक स्वरूप' दिले आहे, तर भारतीय ज्ञानप्रणाली त्याला एक 'नैतिक आणि सांस्कृतिक आत्मा' प्रदान करते.

भारतासारख्या वैविध्यपूर्ण देशात सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी केवळ कायद्याचा किंवा पाश्चिमात्य पद्धतींचा वापर पुरेसा नाही. जोपर्यंत लोकांच्या मुळाशी जोडलेल्या मूल्यांचा (उदा. सेवा, धर्म, कर्तव्य) वापर केला जात नाही, तोपर्यंत बदल हा वरवरचाच राहील. भारतीय ज्ञानप्रणालीतील 'अंत्योदय' ही संकल्पना समाजकार्याला अंतिम ध्येय देते, तर 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना त्याला वैश्विक व्याप्ती देते. हा समन्वयच २१ व्या शतकातील भारताला 'स्वस्थ आणि समतावादी' समाज बनवण्यासाठी पायाभूत ठरेल.

शिफारसी (Recommendations)

१. **अभ्यासक्रम पुनर्रचना:** समाजकार्य अभ्यासक्रमात किमान २५% भाग भारतीय ज्ञानप्रणालीवर आधारित असावा.

२. **प्रशिक्षण कार्यशाळा:** कार्यरत समाजसेवकांसाठी भारतीय मूल्यांवर आधारित समुपदेशन आणि गटकार्याचे विशेष प्रशिक्षण आयोजित करावे.

३. **साहित्य निर्मिती:** स्थानिक भाषांमध्ये भारतीय समाजकार्य प्रारूपांवर आधारित शैक्षणिक साहित्याची निर्मिती करावी

१०. संदर्भसूची

- काणे, पी. व्ही. (१९४१). *धर्मशास्त्राचा इतिहास*. भांडारकर ओरिएंटल रिसर्च इन्स्टिट्यूट.
- मुजुमदार, ए. एम. (१९६४). *Social Welfare in India*. Asia Publishing House.
- नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी (NEP २०२०). भारत सरकार.
- घुर्ये, जी. एस. (१९६९). *Caste and Race in India*. Popular Prakashan.
- UGC Guidelines on Indian Knowledge System (२०२३).